

Juudi ja saksa vähemusrahvuste kultuuriomavalitsused Eesti Vabariigis 1925-1940. Mõningaid võrdlevaid aspekte

Kaido Laurits

Rahvusarhiiv

Tallinn, 05.06.2026

1. Sissejuhatus

Ettekanne käsitleb ja võrdleb kahe vähemusrahvuse – juudi ja saksa – kultuuriomavalitsusi (kultuuriautonoomiaid) Eesti Vabariigi esimesel iseseisvusperioodil (1918-1940).

Mõlemad institutsioonid loodi 1925. a vähemusrahvuste kultuuriautonoomia seaduse alusel, kuid nende praktiline toimimine, tähendus ja areng kujunesid erinevaks.

2. Allikad ja metoodika

Ettekanne põhineb:

- Rahvusarhiivis säilitatavatel dokumentidel (eelkõige juudi ja saksa kultuurinõukogude protokollid, eelarvedokumendid jne)
- Jeruusalemma Sionistliku Keskarhiivi materjalidel Eesti kohta (M. Helzer; 1993)
- varasemal historiograafial (Aava, Laurits jt)

3. Kultuurautonomoomia olemus Eestis

1925. a vähemusrahvuste kultuuriomavalitsuse seadus lõi mitteterritoriaalse autonoomia mudeli, mille keskmes oli rahvuslik kuuluvus, mitte territoorium.

Autonoomia toimis läbi:

- rahvusnimekirja
- valitud kultuurinõukogu
- täidesaatva kultuurivalitsuse

Kultuuriomavalitsuse pädevus keskendus eeskätt:

- haridusele
- keelele
- kultuurielule

Oluline on rõhutada, et tegemist oli avalik-õigusliku omavalitsusega riikliku järelevalve all, mitte poliitilise autonoomiaga.

4. Juudi ja saksa kultuuriomavalitsuste ühisosa

Mõlemal kultuuriautonomial oli märkimisväärne ühisosa:

- sama õiguslik raamistik (1925. a seadus)
- mitteterritoriaalne autonoomia
- kultuurinõukogu ja kultuurivalitsuse süsteem
- haridus kui keskne tegevusvaldkond
- kultuurimaks ja eelarvepõhine toimimine
- riigi järelevalve ja kontroll

4.1. Ühisjooned: õiguslik raamistik

Mõlemad kultuuriomavalitsused loodi sama õigusliku aluse järgi – 12. veebruari 1925. a vähemusrahvuste kultuuriomavalitsuse seaduse põhjal. Saksa kultuuriomavalitsus rakendus 1925. aastal ja juudi kultuuriomavalitsus 1926. aastal; need olid ka ainsad vähemused, kes sõdadevahelises Eestis selle seaduse alusel tegelikult toimiva omavalitsuse löid.

Seadus nägi ette valitud kultuurinõukogu kui esinduskogu ja selle poolt valitava kultuurivalitsuse kui täidesaatva organi. Need organid tegutsesid Tallinnas. Vajadusel võis luua kohalikke allasutusi maakondades ja linnades.

Mõlemad põhinesid rahvusnimekirjal ja vabal enesemääratlusõigusel. Kultuuriomavalitsuse loomiseks tuli koostada vastava vähemusrahvuse register, mis oli ühtlasi valijate nimekirja aluseks. Valimised võisid toimuda, kui nimekirja oli kantud vähemalt pool vastava vähemuse liikmetest (viimase rahvaloenduse järgi).

4.2. Ühisjooned: haridus ja koolivõrk kesksel kohal

Mõlema kultuuriomavalitsuse pädevus keskendus haridusele ja kultuurile.

Nad said õiguse korraldada ja juhtida oma vähemusrahvuse koole, kultuuriasutusi ja muud kultuurielu.

Just see oli seaduse põhituum - rahvuskeelne haridus, kultuuritöö ja oma kogukonna kultuuriliste vajaduste korraldamine.

Hoolekanne ja kirikuküsimused jäeti seaduse lõppversioonis kultuuriomavalitsuste pädevusest välja.

4.3. Ühisjooned: sarnane rahastamismudel

Mõlemal kultuuriautonomial oli sarnane rahastamismudel.

Raha tuli riigi ja kohalike omavalitsuste eraldistest, samuti annetustest ja muudest tuludest, kuid eriti oluline oli maksustamisõigus – õigus kehtestada oma liikmetele nn kultuurimaksu kultuuriliste eesmärkide rahastamiseks.

4.4. Ühisjooned: avalik-õiguslikud omavalitsused riigi järelevalve all

Mõlemad kultuuriomavalitsused olid avalik-õiguslikud omavalitsused, kuid Eesti riigi järelevalve all. Seega ei olnud tegu “riigiga riigis”. Neil oli küll õigus anda oma liikmetele siduvaid korraldusi ja korraldada oma haridus- kultuurielu, kuid nad pidid jääma seadusega määratud piiridesse ning allusid riiklikule järelevalvele.

5. Erinevused: ajalooline lähtepositsioon

- Kõige olulisem erinevus tulenes kogukondade ajaloost.
- Saksa vähemus:
 - endine valitsev eliit
 - kaotas poliitilise ja majandusliku ülemvõimu pärast 1918–1919
- Juudi vähemus:
 - väike ja hajali kogukond
 - puudus varasem institutsionaalne domineerimine
- 👉 Seetõttu:
 - saksa autonoomia = säilitav
 - juudi autonoomia = ülesehitav

5.1. Erinevused: rahvusgrupi arvukus – omavalitsuse kandepind ja sisemine ühtsus

Saksa omavalitsuse kandepind oli märksa suurem:

1925. a valimiste eel kanti saksa rahvusnimekirja 11 562 inimest ning valiti 38-liikmeline kultuurinõukogu, lisaks rajati osakonnad ja kohalikud hoolekogud.

Juudi omavalitsus oli väiksem ja tagasihoidlikum:

1935. aastal oli juudi rahvusnimekirjas 3156 inimest ning selle juhtorganite töö oli suuresti vabatahtlik. Kultuurinõukogu oli väiksem.

1922. a. rahvaloenduse andmeil elas Eestis 18319 sakslast (1,7% rahvastikust), 1934. a. 16346 (1,5%). Juute loendati 1934. a 4381 (0.4%).

5.2. Erinevused: haridus ja keeleküsimus

Mõlemal juhul oli haridus keskne, kuid selle sisu erines.

Saksa autonoomias:

- tugev ja ühtne koolivõrk
- saksa keel kui selge identiteedialus

Juudi autonoomias:

- väiksem ja mitmekesisem koolisüsteem
- konflikt heebrea ja jidiši keele vahel
- osa kogukonnast eelistas eesti või saksa koole

👉 Järeldus:

- saksa süsteem = stabiilsem
- juudi süsteem = pluralistlik, konfliktsem

5.3. Erinevused: kogukondlik sidusus

Saksa kogukond:

- Saksa vähemust peetakse allikates sotsiaal-poliitiliselt sidusamaks, saksa keel oli selge ühendav tunnus.
- institutsioonide laiem legitiimsus rahvusgrupi sees

Juudi kogukond:

- ideoloogiliselt mitmekesine – tuli rohkem ette sisepingeid, eriti koolikeele küsimuses: heebrea ja jidiši pooldajad vaidlesid omavahel ning osa vanemaid eelistas seepärast lapsi mitte juudi kooli panna või end rahvusnimekirjast välja võtta.
- sisemised debatid identiteedi üle

👉 See mõjutas otseselt autonoomia toimimist ja otsustusprotsesse.

5.4. 1930. aastad – olulised muutused

- ülemaailmne majanduskriis
- autoritaarne pööre Eestis
- poliitilise kontrolli tugevnemine

👉 Mõju:

- autonoomiate tegevusruum vähenes
- institutsioonid muutusid haavatavamaks

5.5. Erinevused: poliitiline tähendus 1930. aastatel

1930. aastatel muutus kultuuriautonomiate poliitiline kontekst.

Saksa autonoomia:

- sattus üha enam Saksamaalt tulevate mõjude alla
- muutus Eesti riigi jaoks julgeolekuküsimuseks

Juudi autonoomia:

- ei kujutanud endast sarnast poliitilist riski
- säilitas suhtelise stabiilsuse

👉 See näitab, et riiklik vähemuspoliitika oli mõnes mõttes diferentseeritud ja kontekstist sõltuv.

5.6. Rahvusvaheline kontekst

- saksa kultuuriomavalitsus:
 - seotud Saksamaa arengutega
 - kasvav poliitiline surve
- juudi kultuuriomavalitsus:
 - seotud sionistliku liikumisega
 - rahvusvaheline kultuuriline võrgustik

👉 Rahvusvaheline kontekst mõjutas autonoomiate staatust ja tajumist Eestis.

5.7. Erinevused: kultuuriautonomiamia lõpp

Juudi ja saksa vähemusrahvuse kultuuriautonomiate lõpp oli pisut erinev:

- Saksa kultuuriomavalitsus lõppes sisuliselt 1939. a lõpul, kui enamik kohalikke sakslasi lahkus Eestist Saksamaale (*Umsiedlung*).
- Juudi kultuuriomavalitsus püsis pisut kauem, likvideeriti alles 1940. a nõukogude okupatsiooni tulemusena (*Zelbstlikvidazije*).

6.1. Kokkuvõte

- autonoomia ei ole ainult juriidiline vorm
- selle tegelik sisu sõltub kogukonnast
- Eesti mudel oli paindlik, samas ka haavatav

👉 Võrdlus näitab, et:

- saksa autonoomia oli institutsionaalselt tugevam
- juudi autonoomia oli sotsiaalselt ja ideoloogiliselt dünaamilisem

6.2. Kokkuvõte (ühisosa)

Juudi ja saksa kultuuriomavalitsuste vahel oli märkimisväärne institutsionaalne ja funktsionaalne ühisosa.

Esiteks lähtusid mõlemad täpselt samast seaduslikust alusest, mis määras nende organisatsioonilise ülesehituse ja pädevuse. Teiseks olid mõlemad mitteterritoriaalsed, sidudes kogukonna liikmeid üle kogu Eesti. Kolmandaks oli mõlema autonoomia keskmes haridus, eriti rahvuskeelse koolivõrgu korraldamine.

Lisaks kasutasid mõlemad sarnaseid rahastamismehhanisme, sealhulgas kultuurimaksu ning riigi ja kohalike omavalitsuste toetusi.

Seega võib Eesti kultuuriautonoomia mudelit käsitleda ühtse süsteemina, mille sees toimisid erinevad vähemused.

6.2. Kokkuvõte – peamine erinevus

Saksa kultuuriomavalitsus oli rohkem endise privilegeeritud ja juhtival positsioonil olnud baltisaksa vähemuse kaitse- ja säilitamisprojekt, juudi kultuuriomavalitsus seevastu pigem väikese vähemusrahvuse kogukonda loov ja tugevdav enesekorraldusvorm.

Aitäh!

Thank you!

Juudi vähemusrahvuse kultuurinõukogu liikmed 1940. a. (TLA.1387.1.16)

Juudi vähemusrahvuse kultuuriomavalitsuse esimees (president) Hirsch Aisenstadt

